

Landskaber i Viborg Amt

Gudenåcentralen i Tange. Opførelsen af vandkraftværket i 1916-20 skabte et nyt kulturlandskab ved Gudenåen. En afegnens mest benyttede arkitekter indenfor institutionsbyggeri, Søren Vig-Nielsen, Viborg, tegnede det store industrikompleks. Foto: Elmuseet.

Industriens spor i Viborg Amt

Industriens bygninger og anlæg er en del af landskabet omkring os. Fabrikker og lagerhaller ligger i dag koncentreret i erhvervsområder i byernes udkant, mens industrianlæg og arbejderboliger af lidt ældre dato typisk findes i kvartierne nær byens jernbanestation. Nogle få af landsdelens ældste fabriksbygninger gemmer sig ved gamle mølleanlæg i de midtjyske ådale.

Industrien skabte også vores moderne infrastruktur. Limfjordens havne blev udbygget, jernbaner skar sig gennem det åbne land og de nye stationsbyer langs banelinien blev arnested for industriel produktion. Industriarkitekturen kom også på godt og ondt til at præge bybilledet i amtets gamle købstæder. En rundtur gennem Viborg Amt kan derfor også være en opdagelsesrejse gennem landsdelens industrielle historie.

Vandkraften og den tidlige industri

Vandkraften var i første del af 1800-tallet menneskets eneste stabile energikilde ud over hvad dyr og mennesker kunne præstere. De først klædefabrikker og metalværker i Viborg Amt blev derfor placeret ved gamle korn- og stampemøller i de jyske ådale, hvor fabrikanten bedst kunne udnytte naturens ressourcer. Ulempen var, at fabrikken ofte kom til at ligge afsides med besværlige transportveje og langt fra by og havn.

Egnens betydeligste klædefabrik blev i 1821 anlagt af fabrikant Johannes Iver Bruun ved Åle Mølle nær

Nørreådalens øst for Viborg. Bruunshåb Klædefabrik var i midten af 1800-årene en af landets største. Også ved Dollerup Mølle syd for Viborg opstod en betydelig tricotagefabrik. Konkurrencen skærpedes dog mærkbart for de vandkraftbaserede fabrikker efter midten af 1800-tallet. Dampkraften vandt frem og industrien voksede i stedet i byer, hvor der var gode transportforbindelser og ledig arbejdskraft. I 1913 måtte fabrikanten på Bruunshåb Klædefabrik give op. Få år senere overtog fabrikant Janus Smith bygningerne og indrettede dem til papfabrik.

Bruunshåb Gl. Papfabrik, set fra mølledammen en forårsaften i 2004. Fabrikken fungerer i dag som arbejdende fabriksmuseum. Produktionen foregår på de gamle maskiner, og det gamle transmissionssystem er intakt. Publikum har adgang til fabrikken i sommerhalvåret og efter aftale. Det industrielle kulturmiljø ved Bruunshåb giver et meget fint indtryk af, hvordan mennesket i industriens barndom formåede at udnytte naturens ressourcer. Foto: Lars Guldager.

I 2004 blev kalkværket ved Mønsted renoveret og åbnet for publikum. Foto: Kurt Nielsen.

Kalkudvinding i Daugbjerg og Mønsted

Landskabet i og omkring landsbyerne Daugbjerg og Mønsted er præget af århundreders kalkudvinding. Under jordskorpen skjuler sig kilometerlange grubegange, mens terrænet over jorden afslører kunstige forhøjninger, skrænter og kegleformede huller, alt sammen forårsaget af, at bønder langt

tilbage i tid har gravet kalk og brændt den for at sælge den på markeder rundt i Jylland.

I 1872 overtog A/S De jyske Kalkværker bruddene ved Mønsted og industrialiserede produktionen med tipvognsspor, dampmaskine og høje kalkovne. I dag er de underjordiske gruber i Mønsted og Daugbjerg mål for turister i tusindtal.

Jordens brune guld – brunkul

Også mange andre steder i landsdelen har lokale råstoffer givet grundlag for industriel produktion. De lave moser ved Sparkær vest for Viborg var engang rige på tørv. Den ihærdige tørvefabrikant Matthias Rahbek opfandt i slutningen af 1800-tallet en tørvemaschine. Med den og med over 1.000 ansatte i sommerhalvåret blev området ved Sparkær landets førende industrielle tørvegrav. Den daglige produktion på titusindvis af tørv blev fragtet til byerne via stationen i Sparkær.

I 1947 opstod et »Klondyke« ved Sdr. Resen syd for Skive. Tæt ved Karup Å havde en lodsejer fundet brun-

kul, der var en bedre brændselskilde end tørv. Flere gårde blev i hast købt og fjernet fra området, og heftig graveaktivitet indtil 1960 skabte et landskab med dybe slugter og vandhuller omgivet af høje, uensartede sandbanker.

Fabrik og bolig

I 1853 slog N.A. Christensen sig ned i Nykøbing Mors og startede et jernstøberi. Gennem de næste godt hundrede år var støberiet i stabil vækst, og fabrikken kom til at præge en central del af byen. I 1950'erne beskæftigede jernstøberiet ca. 400 mand, og fabriksarealet dækkede over syv tdr.

»Klondyke« ved Sdr. Resen i 1950'erne. Her skabte en landmands tilfældige fund af brunkul et industrielt eventyr med store konsekvenser for landskabets udseende. Foto: Fjends Lokalhistoriske Arkiv.

Morsø Jernstøberis hovedbygning med fine arkitektoniske kvaliteter. Bygningen er et godt eksempel på, hvordan velrenoverede industrianlæg med fordel kan anvendes til nye formål. Foto: Morsø Bibliotek.

land i bymidten. Virksomheden flyttede i 1993 til Furvej. Flere af jernstøberiets markante bygninger har i de seneste år gennemgået en vellykket renovering og er indrettet til nye formål.

Morsø Jernstøberi fik også på anden vis betydning for byudviklingen, idet de mange støberiarbejdere resulterede i store arbejderkvarterer i Nørregade, Asylgade og på Nørrebro. Sammen med fabriksbygningerne udgør bydelen en kulturhistorisk helhed.

Stationsbyen

Mellem 1863 og 1926 anlagde jernbanearbejdere mange hundrede kilometer jernbanespor i Viborg Amt. Både

langs statsbaner og privatbaner opstod stationsbyer, der i byplan og arkitektur fik en vis ensartethed. På hovedgaden tættest på stationen kom bygninger i to etager, ofte i rødbrændte industristen, i byens udkant fulgte de enlængede huse. I dag er pæne parcelhuskvarterer kommet til.

Flere af stationsbyerne blev hjemsted for væsentlige industrivirksomheder. I Aalestrup, der blev jernbaneknudepunkt for Himmerlandsbanerne, etablerede iværksætteren Peder Andersen en cykelfabrik, som han kaldte »Jyden«. Fabrikken var stærk og sej i godt et par årtier, men lukkede så brat i 1922. Fabrikken genopstod, men lukkede definitivt i 1958.

»Jydens« gamle fabriksbygninger er i dag renoveret og benyttes bl.a. til bibliotek og lokalhistorisk arkiv. Peder Andersens gamle direktørbolig, tegnet af Søren Vig-Nielsen, er indrettet til cykelmuseum.
Foto: Kurt Nielsen.

Tæt på jernbanen ved Bjerringbro station ligger en gammel malkemaskinefabrik. Eksemplet er for så vidt klassisk: industri, jernbane og stationsby er tæt forbundne. Foto: Kurt Nielsen.

Industri med global succes

Lokale råstoffer og det lokale marked spillede i de første år efter grundlæggelsen en afgørende rolle for mange af regionens industrivirksomheder. Tendensen til at orientere sig mod et nationalt og et internationalt marked er dog for længst slået igennem. Enkelte steder i amtet har en virksomheds vækst og succes endda bevirket, at fabrikkens bygninger har opnået en dominerende position i hjembyen.

Mest markant har udviklingen været for pumpefabrikken Grundfos i

Bjerringbro. Smed og maskintekniker Poul Due Jensen grundlagde sin første fabrik på Østergade i Bjerringbro i 1944, og året efter begyndte han at udvikle grundvandspumper. Efterkrigstidens vækst skabte fremgang både på fabrikken og i byen. Fabrikshal ved fabrikkeshal er skudt op over et meget langt stræk på nordsiden af omfartsvejen, mens byen knapt kan følge med på sydsiden. Grundfos har i dag afdelinger i over 40 lande spredt over hele kloden, men udgangspunktet for den internationale virksomhed er altså fortsat stationsbyen Bjerringbro.

Siden Poul Due Jensen i 1945 udviklede sin grundvandspumpe på fabrikken i Bjerringbro, er virksomheden vokset til at fylde omkring en tredjedel af Bjerringbros areal. Foto: Grundfos DK A/S.

Industrien i købstæderne

Med udviklingen af energikilder som damp og elektricitet rykkede industrien som nævnt mod byerne. I Skive bredte industrivirksomheder sig ved byens første banegårdsareal nær Viborgvej og på arealerne ved havnen. Skive Andelsslagteri blev i 1903 bygget tæt ved banegården, hvilket var bekvemt, når svin og kreaturer fra oplandet skulle transporteres til slagting, og når kød, flæsk og bacon skul-

le læsses på godsvogne og sendes til udskibning fra Esbjerg. Slagteriet er udvidet i flere omgange, men placeringen så tæt på bymidten har givet en række begrænsninger. Fra tresserne og fremefter har manglende udvidelsesmuligheder for industrivirksomheder i bycentre sædvanligvis betydet en udflytning til nye erhvervsområder. Dette skete dog ikke med slagteriet i Skive, skønt banegården er flyttet for længst.

Slagteriet i Skive, som i dag hedder Danish Crown, set fra Viborgvej. Slagteribygningerne ligger indeklemt midt i et rodet bykvarter. Foto: Kurt Nielsen.

Tidligere slog bølgerne ind på stranden ved Hanstholm, hvor der i dag findes en driftig fiskeri- og transporthavn. Foto: Hanstholm havn.

Industrihavn

Med industrialiseringen fulgte en udvikling af havnene især i Limfjordens købstæder. Skibstransport, fiskeindustri, lagerbygninger og værftsindustri lagde beslag på betydelige arealer. I de senere år har Limfjordshavnene imidlertid oplevet tilbagegang, hvilket er på vej til at ændre havnemiljøerne i retning mod det »pæne« og rekreative

med boliger, lystbådehavn og restauranter.

Hanstholm Havn, som blev anlagt som statshavn på vestkysten i 1967, er derimod i fortsat vækst. Færgefart, fiskeri og fiskeindustri har skabt et bysamfund på 3.000 indbyggere. Havnen blev udvidet i 1970'erne og igen i 1980'erne.

Egnsudvikling tiltrækker industri

Højkonjunktoren i 1960'erne skabte »den anden industrielle revolution« i Danmark. De nye planlagte og afgrænsede erhvervsområder i byernes randområder blev i hastigt tempo bebygget med udflyttede og nye virksomheder. Industrialiseringen af udkantsområder i landet blev yderligere fremmet med 1958-loven om egnsudvikling. Intentionen med loven var at flytte industri fra de større byer i Danmark til amter og kommuner med betydelig arbejdsløshed.

Thisted Kommune var en af de kommuner i amtet, som gjorde en ihærdig indsats for at tiltrække virksomheder østfra. Og det lykkedes. Eksempelvis fik høreapparatproducenten Oticon på favorable betingelser tilbudt en byggegrund i Tilsted udenfor Thisted. Oticon opførte en fabrik, der fremstillede komponenter til høreapparater, og fabrikken i Tilsted er i dag den største produktionsenhed i Oticon-koncernen med 650 ansatte.

Høreapparatproducenten Oticon tog i 1970 imod Thisted Kommunes tilbud om en velegnet byggegrund og flyttede med egnsudviklingsstøtte en del af produktionen til Tilsted. Byernes nye industriarealer blev placeret tæt ved omfartsveje og i behørig afstand fra boligområder. Jernbanen spillede derimod ikke længere en afgørende rolle for virksomhedernes beliggenhed. Foto: Kurt Nielsen.

På et fladt stykke jord, hvor bonden har pløjet sin mark i århundreder, ligger i dag en møbelvirksomhed med store ensartede fabrikshaller. Aage Østergaard Møbelindustri A/S i Roslev.

Foto: Kurt Nielsen.

Fra snedkeri til møbelfabrik

Møbler fremstillet på bestilling i snedkerens værksted i en baggård inde i byen hører fortiden til. Mange mindre håndværksvirksomheder er enten opført eller ejeren har investeret i maskiner til masseproduktion. I Viborg Amt findes ca. 75 møbelfabrikker, hvoraf størstedelen er oprettet indenfor de sidste 30 år.

Både i Salling og på Kjellerupegen finder vi en koncentration af møbelfabrikker. Aage Østergaard Mø-

belindustri A/S i Roslev er en af dem. I 1964 oprettede Aage Østergaard en tømrervirksomhed inde i Roslev, men på grund af nedgang i byggeriet startede han en møbelproduktion i stedet. Det blev en succes, og virksomheden flyttede ud på Hesthøjvej uden for Roslev. Virksomheden har nu 178 ansatte og ejes af et aktieselskab. I Kjellerup grundlagde snedkermester Steen Andersen i 1961 møbelfabrikken Steens Møbler, der i dag har 325 ansatte.

Kort over Viborg Amt med angivelse af de omtalte kulturelle industrimiljøer.

Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd i Viborg Amt blev oprettet af Energi- og Miljøministeriet, efter at Folketinget i 1997 vedtog loven om Regionale Faglige Kulturmiljøråd i Danmark.

Kulturmiljørådet har til opgave at rådgive offentlige myndigheder om de historiske værdier i kulturlandskabet og i vores byer. Private borgere og bevaringsforeninger kan også henvende sig til rådet. Det er tillige rådets opgave at sætte fokus på både kendte og mindre kendte historiske landskabs- og bygningsværdier i landsdelen.

Alle er velkommen til at kontakte Kulturmiljørådet på dets sekretariat:
Viborg Stiftsmuseum, Hjultorvet 4, 8800 Viborg
Tlf. 8725 2610. E-mail: vibmus@viborgkommune.dk
www.kulturmiljoeraad-viborgamt.dk